

RECENZJE

AGNIESZKA KRETEK-KAMIŃSKA
KATARZYNA GRZESZKIEWICZ-RADULSKA
Instytut Socjologii UŁ

Earl B a b b i e, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2003, PWN, s. 659.

Badania społeczne w praktyce to jeden z najbardziej uznanych na świecie podręczników z zakresu metod i metodologii badań społecznych. Choć po raz pierwszy został wydany w 1975 roku (w USA), dopiero jego dziewiąta edycja została przetłumaczona na język polski. Książka, skierowana przede wszystkim do studentów socjologii, w przeważającej części dotyczy sposobów gromadzenia danych i ich analizy. Na rodzimym rynku wydawniczym to w ostatnich latach kolejna¹ tego rodzaju pozycja podręcznikowa.

Od innych publikacji metodologicznych, pozycję E. Babbiego odróżnia przede wszystkim niekonwencjonalne, świeże podejście do działalności badawczej jako do fascynującej a jednocześnie dostępnej każdemu przygody. Prezentując badania jako naturalną, codzienną aktywność człowieka umożliwiającą mu orientację w świecie autor zachęca czytelnika do prowadzenia własnych dociekań: „weź sprawy w swoje ręce – uczyni ze swoich umiejętności wkład na rzecz świata, w którym żyjesz i tych, którzy żyją w nim wraz z tobą”. Uświadamia mu także możliwość doskonalenia posiadanych kompetencji badawczych – „obserwacja i rejestracja to umiejętności zawodowe i tak jak inne umiejętności rozwijają się dzięki ćwiczeniu”, „prowadzenie wywiadów można ćwiczyć kiedy tylko ma się ochotę”. Jednocześnie, podkreślając różnorodność i niejednoznaczność problemów społecznych próbuje uwrażliwić początkującego badacza, pobudzić jego socjologiczną wyobraźnię: „...wszystko co robisz nie tylko może mieć znaczenie, ale można je bardzo różnie interpretować”, „...wskazówki dotyczące zachowań społecznych są wszędzie wokół ciebie. W pewnym sensie wszystko, co widzisz stanowi odpowiedź na jakieś ważne pytanie nauk społecznych – ty musisz tylko wymyślić to pytanie.”

Warto jeszcze podkreślić pozostałe dydaktyczne walory podręcznika – komunikatywność przekazu przy prostocie stylu, mnogość i różnorodność przykładów, prezentacja części zagadnień w formie graficznej, zamieszczenie przeglądów holograficznych objaśniających najistotniejsze treści rozdziałów, ćwiczeń i pytań sprawdzających, odsyłaczy do odpowiednich stron internetowych, słowniczka zawierającego blisko 180 haseł, załączników zawierających rozkłady podstawowych parametrów i statystyk, literatury uzupełniającej przygotowanej oddzielnie dla każdego rozdziału (wzbogaconej w polskiej wersji przez Antoniego Sułka).

Tak duży nacisk na metodyczne dopasowanie książki do potrzeb studentów wiąże się z wyobrażeniem jej autora (wykładowcy akademickiego z wieloletnim doświadczeniem) na temat doskonałego podręcznika z zakresu metodologii badań społecznych. Zdaniem E. Babbiego

---

¹ Ch. Frankfurt-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Zys i s-ka, Poznań 2001.

powinien on być alternatywą, z jednej strony dla pozycji prezentujących teoretyczną logikę metod badawczych w języku abstrakcyjnym, a z drugiej strony dla „książek kucharskich” zawierających szczegółowe instrukcje jak przeprowadzić badanie. Mówiąc krótko – ma być użyteczny „w praktycznym świecie «robienia» badań”.

Doceniając formę prezentacji, jaką oferuje recenzowana książka, spróbujmy ocenić jej wartość także z punktu widzenia przydatności i możliwości dopasowania do programów nauczania metod i metodologii badań społecznych realizowanych na polskich uczelniach.

Wstęp i zarazem szerszy kontekst dla zagadnień podjętych w podręczniku stanowi refleksja na temat charakteru rzeczywistości społecznej oraz specyfiki poznania naukowego. Autor przedstawia wizję świata, w którym działanie jednostek determinowane właściwościami systemu społecznego, przebiega według regularnych, ponadindywidualnych, możliwych do zaobserwowania wzorców. Adekwatnie do tego oglądu rzeczywistości prezentuje nauki społeczne jako nastawione na odkrywanie prawidłowości odzwierciedlających zbiorowe zachowanie ludzi i zainteresowane jednostkami tylko w takim stopniu, w jakim są one nosicielami określonych cech systemu. Jednocześnie widzi w tych naukach narzędzie poprawy świata: „socjologia jest symbolem nadziei na globalne wychowanie naszego gatunku i odnalezienie sposobów na wspólne życie”.

Traktując powyższe stanowisko jako powszechne i nie budzące większych wątpliwości autor dokonuje przeglądu paradygmatów nauk społecznych nie zastanawiając się głębiej nad założeniami ontologicznymi leżącymi u ich podstaw. Prezentuje je przez pryzmat ich użyteczności przy ujawnianiu i wyjaśnianiu określonych wycinków czy aspektów życia społecznego. Pominięcie niektórych orientacji teoretycznych (np. teorii wymiany), zostało więc uzasadnione ich nieprzydatnością wyrażającą się notabene w braku zainteresowania pod ich adresem ze strony studentów. W tym miejscu warto chyba zwrócić uwagę na pewną dowolność z jaką autor używa pojęcia paradygmatu, odnosząc je do różnych poziomów analiz socjologicznych. W podręczniku pod mianem paradygmatów funkcjonują obok siebie m.in. wczesny pozytywizm, darwinizm społeczny, symboliczny interakcjonizm, etnometodologia, funkcjonalizm strukturalny, paradygmaty feministyczne, teoria konfliktu, naturalizm, teoria ugruntowana, studium przypadku czy badania uczestniczące. Dla badacza mają one stanowić łatwo dostępne spektrum perspektyw, „...mniej lub bardziej użytecznych sposobów patrzenia na życie społeczne człowieka”, z których może on dowolnie korzystać „zawieszając”, jeśli to konieczne, własne przekonania i poglądy, bądź zmieniając je w zależności od aktualnych zainteresowań badawczych. Dopełnienie części dotyczącej teoretycznych podstaw badań stanowią, oparte na konkretnych przykładach, rozważania na temat rodzajów danych, schematów wyjaśnień i strategii budowy teorii jakie się w tych badaniach wykorzystuje, a także idei przyczynowości w naukach społecznych.

Część druga, zatytułowana *Struktura procesu badawczego* poświęcona jest przede wszystkim projektowi badań, dalej – procedurom związanym ze skalowaniem, tworzeniem indeksów i typologii, i na końcu – logice doboru próby.

Wyróżnienia wymaga podrozdział *Jednostki analizy* – w literaturze dostępnej w języku polskim brakowało *stricte* dydaktycznego tekstu na ten temat. Trzeba przyznać, że autor poświęcił dużo miejsca i wysiłku, aby ułatwić studentom poprawną identyfikację jednostki analizy, a także odróżnić ją od jednostki obserwacji podając przykłady takich rozróżnień dla każdej metody badawczej (z kolei w rozdziale *Logika doboru próby* będzie mowa o elemencie i jednostce losowania).

Jeżeli chodzi o koncepcję badań i jej składowe, dość istotnym mankamentem jest, naszym zdaniem, niedostateczne wyodrębnienie tego elementu koncepcji, który nazywamy problematyką badawczą. Jeżeli mamy tu do czynienia z pytaniami badacza to przede wszystkim w formie przykładów i dwóch zdawkowych wskazówek: „Zadaj sobie pytanie, co cię interesuje, co

chciałbyś zrozumieć.” i „Gdy już masz kilka pytań, na które chciałbyś znać odpowiedzi....” Takie terminy jak: problem badań czy pytanie badacza niestety nie pojawiają się w tekście – ich brak dodatkowo może utrudniać zrozumienie wagi tego kluczowego punktu w koncepcji badawczej. W kontekście tych uwag niezrozumiała wydaje się także decyzja o usunięciu fragmentu dotyczącego przedmiotu badań.

Stosunkowo dużo miejsca poświęcono zagadnieniom konkretyzacji i operacjonalizacji pojęć – rozważania te, podobnie jak wszystkie, które dotyczą projektu badawczego, mają charakter wprowadzenia i przygotowania studentów do analizy omawianych zagadnień na bardziej zaawansowanym poziomie.

Do spisu publikacji, stanowiących literaturę uzupełniającą dostępną w języku polskim, warto tu dodatkowo zaproponować dwie prace Jana Lutyńskiego: *Koncepcja badawcza. Pojęcia, główne składniki i problemy* oraz *Wskaźniki w badaniach socjologicznych. Kontrowersje i próby rozwiązań*².

Omawiając rozdział dotyczący konstruowania skal, trzeba powiedzieć o stwarzającym trudności w ocenie, przyjętym *implicite* ogólnym założeniu autora o kumulatywnym charakterze skali. Starając się maksymalnie uprościć swój wykład, autor zataił różnice między ideą kontinuum, skali kumulatywnej i skali monotonicznej. Podczas gdy skala Guttmana, podobnie jak skala Bogardusa powinny być skalami kumulatywnymi, tak w przypadku skali Thurstone’a i Likerta tego rodzaju założenie nie jest tak oczywiste, a przynajmniej w literaturze przedmiotu z reguły podchodzi się do tej sprawy inaczej³.

W rozdziale *Logia doboru próby* warto zwrócić uwagę na dwa fragmenty, a to ze względu na ich szczególną wartość dydaktyczną. Pierwszym wyróżnionym przez nas takim fragmentem byłby jasny, oparty na doskonałym przykładzie tekst dotyczący rachunku prawdopodobieństwa, rozkładu z próby i szacowania błędu z próby – zagadnień, którymi studenci z reguły niechętnie się zajmują. Z kolei, podrozdziały traktujące o rodzajach prób losowych mają tę podstawową zaletę, że operuje się w nich przykładami, które pokazują, że skonstruowanie próby losowej i zrealizowanie na niej badania leży w możliwościach studentów (naturalnie w pewnym tylko zakresie) a nie jest to wyłącznie domeną wyspecjalizowanych ośrodków.

Rozważania na temat ogólnej struktury procesu badawczego znajdują swoją kontynuację w kolejnej części podręcznika (*Typy obserwacji*) zawierającej przegląd procedur badawczych wykorzystywanych w naukach społecznych. Każdy rozdział poświęcony konkretnej metodzie badawczej rozpoczyna się od przeglądu tematów, dla zbadania których metoda ta wydaje się być najbardziej odpowiednia, zawiera jej ogólną charakterystykę, refleksję na temat jej podstawowych zalet i wad prezentowanych przede wszystkim w kategoriach trafności i rzetelności, a także specyficznych problemów, zwłaszcza natury etycznej, związanych z jej stosowaniem. Każdy taki rozdział zawiera też szereg przykładów wykorzystywania omawianej procedury w konkretnych przedsięwzięciach badawczych.

Jako pierwsze, autor obszernie i szczegółowo relacjonuje podstawowe zagadnienia związane z eksperymentem – odmiany schematów eksperymentalnych, dobór uczestników, źródła nie-trafności wewnętrznej.

Kolejny rozdział, poświęcony badaniom sondażowym jest dobrym kompendium w tym zakresie i z tego względu wskazane jest krótkie przedstawienie jego zawartości. Pierwsza część

² J. L u t y ń s k i, *Metody badań społecznych. Wybrane zagadnienia*, ŁTN, Łódź 1994.

³ por. W. J. G o o d, P. K. H a t t, *Skala Thurstone’a i inne skale rangowe*, a także *Skala zależnościowa Likerta*, [w:] *Metody badań socjologicznych*, red. S. Nowak, PWN, Warszawa 1965; R. M a y n t z, K. H o l m, P. H ü b n e r, *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, PWN, Warszawa 1985, s. 70–75; J. B r z e z i ń s k i, *Elementy metodologii badań psychologicznych*, PWN, Warszawa 1984, s. 259–268.

wykładu skupiona jest na omówieniu ogólnych zasad układania pytań kwestionariuszowych, rodzajów podstawowych błędów przy ich konstruowaniu. Fragment dotyczący rodzajów pytań jest ograniczony w zasadzie do pytań zamkniętych i otwartych – pojawiają się wzmianki o pytaniach półotwartych i wielokrotnego wyboru, natomiast brak relacji o odmianach tych ostatnich i informacji o pytaniach prekategoryzowanych itd. Ten „elementarz” dopełniają uwagi dotyczące układu pytań, szaty graficznej kwestionariusza i potrzebie jej dostosowania do wstępnego opracowania materiałów.

Autor sygnalizuje możliwość wykorzystania różnych wariantów podstawowych technik otrzymywania materiałów stosowanych w badaniach sondażowych, natomiast szerzej omawia trzy z nich – wywiad kwestionariuszowy, ankietę pocztową i wywiad telefoniczny. Pewną wątpliwość budzi kwestia czy omawiając konstrukcję narzędzia autor wystarczająco uwzględnił różnicę między kwestionariuszem wywiadu a kwestionariuszem ankiety. Druga część rozdziału poświęcona jest fazie terenowej, ujawnieniu odmienności jej przebiegu w zależności od zastosowanej techniki. Podnosi się problem utrzymania wysokiej realizowalności próby założonej (głównie ograniczony do poziomu zwrotu ankiet), poddaje się pod rozwagę kilka pomysłów mających pomóc w osiągnięciu tego celu (z wyraźną zachętą do pogłębienia problemu we wskazanych lekturach). Dla czytelnika interesujący może też być fragment informujący o możliwościach jakie dla badań sondażowych niesie ze sobą zastosowanie nowych rozwiązań technologicznych – chodzi nie tylko o usprawnienia w kwantyfikacji ale przede wszystkim o wzbogacenie typów otrzymywanych materiałów (technika *voice capture*).

Niesłychanie cenne jest to, że w tekście, który siłą rzeczy musi być tylko zarysem zagadnień, obecna jest refleksja metodologiczna, która ma zabezpieczać przed naiwnym i bezkrytycznym posługiwaniem się technikami standaryzowanymi. Mowa o potrzebie wyrobienia świadomości, że wyniki otrzymane poprzez zastosowanie pytań zamkniętych zawsze będą w jakiejś mierze pochodną wyobrażenia badacza o problemie. Inne uwagi koncentrują się na kwestii istnienia opinii, chęci jej ujawnienia, problematycznej kategorii odpowiedzi „nie mam zdania”, psychologicznych aspektów wywiadu etc. I w końcu, bardzo wyraźnie podkreśla się, że pytanie kwestionariuszowe, układ pytań i osoba ankietera są źródłem błędów obciążającego wyniki badań, którego nie da się w pełni wyeliminować ani do końca kontrolować.

Tekstem godnym polecenia, który mógłby wzbogacić literaturę uzupełniającą, jest artykuł Jana Lutyńskiego, *Ankieta i jej rodzaje na tle podziału technik otrzymywania materiałów* w przywoływanym już zbiorze⁴. Nawiązując do zawartego w tytule podręcznika odwołania do praktyki, chcemy także polecić czytelnikom artykuły zawarte w tomach *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*⁵, w których znaleźć można wyniki empirycznych studiów nad technikami standaryzowanymi.

W kolejnym rozdziale, poświęconym jakościowym badaniom terenowym na podkreślenie zasługują dwie kwestie. Pierwsza z nich to rozbudowana refleksja na temat podstaw teoretycznych tego rodzaju badań. Druga – obszernie rozważania na temat specyfiki badań jakościowych wyrażającej się z jednej strony w ich szczególnym związku z teorią, z drugiej zaś, związanej ze specjalną pozycją badacza (stającego się w mniejszym lub większym stopniu „częścią składową” obserwowanych zjawisk i procesów). Pewien niedosyt pozostawia za to przegląd technik wykorzystywanych w terenowych badaniach jakościowych sprowadzony do prezentacji tylko ich głównych założeń i idei (związanych przede wszystkim z aktywną rolą osoby prowadzącej badanie). Charakteryzując wywiad jakościowy, grupy fokusowe i obserwację autor nie zajmuje

⁴ J. L u t y ń s k i, *Metody... op. cit.*

⁵ Do chwili 2004 roku ukazało się 10 tomów *Analiz i prób technik badawczych w socjologii*; pierwszy został wydany w 1966 roku; redaktorami tomów byli Z. Gostkowski, J. Lutyński, K. Lutyńska, P. Daniłowicz.

się problematyką związaną z ich przygotowaniem, nie wspomina też o istnieniu mocno zróżnicowanych wariantów funkcjonujących w obrębie każdej z nich.

Kolejny rozdział dostarcza informacji na temat metod badania zachowań społecznych, nie wpływających na te zachowania: analizy treści, analizy istniejących danych statystycznych oraz badań historyczno – porównawczych. Mimo, iż autor zaznacza, że mierniki niereaktywne mogą mieć zarówno jakościowy jak i ilościowy charakter, skupia się raczej na tych ostatnich rozpatrując dokładnie problem doboru próby, jednostek analizy, kodowania, możliwości zliczania zapisów. Podkreśla też znaczenie istniejących statystyk jako źródła danych mogących stanowić podstawę badań oryginalnych, tworząc dla nich kontekst historyczny czy pojęciowy. Co za tym idzie proponuje czytelnikowi obszerny katalog źródeł danych statystycznych dotyczących Stanów Zjednoczonych (nie mający niestety polskiego odpowiednika).

Signalizowane już we wstępie, szczególne zainteresowanie autora praktycznym wykorzystaniem badań społecznych najwyraźniej obrazuje obecność w części poświęconej metodom badań społecznych, rozdziału dotyczącego badań ewaluacyjnych, odnoszących się w większym stopniu do celu badań (analizowania skutków jakichś interwencji, programów, reform społecznych) niż do użycia specyficznej metody. W związku z tym, znajdujemy tu przede wszystkim obszernie omówienie problemów etycznych i realizacyjnych związanych ze specyfiką prezentowanych badań (ingerujących często w przebieg jakiegoś aspektu życia społecznego, niejednokrotnie uwikłanych w interesy osób związanych z projektem badania) oraz możliwości ich uniknięcia (?) przy pomocy symulacji komputerowych (oferujących, zdaniem autora, „możliwość sprawdzenia jak będzie wyglądać konkretna interwencja bez konieczności doświadczenia ryzyka jej realizacji”). Dopelnieniem tych rozważań jest ponowna prezentacja schematów eksperymentalnych i quasi-eksperymentalnych, zilustrowanych jednak przykładami konkretnych badań ewaluacyjnych oraz omówienie możliwości badania tzw. wskaźników społecznych czyli zagregowanych statystyk, odzwierciedlających stan jakiejś dziedziny życia społecznego.

Część poświęconą sposobom opracowania danych gromadzonych w toku badań społecznych (*Analiza danych*) rozpoczyna rozdział dotyczący analizy danych jakościowych. Podstawą rozważań na ten temat czyni autor konstatację, że w przypadku badań jakościowych analiza danych nie stanowi ich odrębnej fazy, ale wielokrotnie i w różnoraki sposób przenika się i wiąże z procesem gromadzenia danych i teorią. Przetwarzanie danych jakościowych traktowane jest jako czynność „należąca zarówno do dziedziny nauki, jak i do sztuki”, która posiada „swoją własną logikę i charakterystyczne dla siebie techniki”, ale w ramach której „nie istnieją wyraźnie określone i zdefiniowane etapy działań gwarantujące osiągnięcie sukcesu”. W związku z tym, autor nie stara się skonstruować pretendującej do uniwersalności strategii opracowywania danych jakościowych. W zamian oferuje nam przegląd orientacji, metod i technik analitycznych wykorzystywanych w praktyce przez badaczy o orientacji jakościowej. Znajdziemy tu przede wszystkim ogólną refleksję na temat sposobów poszukiwania porządku w tego rodzaju danych (analiza zorientowana na zmienną lub na przypadek), obszernie wskazówki dotyczące kodowania materiałów jakościowych (konstruowania kategorii kodowych, wyboru jednostek kodowania, sporządzania rozmaitego rodzaju notatek, tworzenia graficznych map pojęciowych), a także, wsparte przykładami, podstawowe idee metody teorii ugruntowanej, zarys założeń semiotyki i analizy konwersacyjnej. Na wzmiankę zasługuje również szerokie omówienie możliwości wykorzystania do analizy danych jakościowych edytorów tekstu oraz niektórych programów komputerowych zaprojektowanych specjalnie dla tego celu.

Jeżeli chodzi o zasady wstępnego opracowania materiałów ilościowych, odnajdujemy tu istotną lukę – reguły kodowania ograniczone są tylko do wytycznych względem pytań zamkniętych jednokrotnego wyboru i pytań otwartych z jednowątkową odpowiedzią. Omówienie tego problemu w takim zakresie (jest to częściowo konsekwencją niepełnego przeglądu rodzajów

pytań kwestionariuszowych) wydaje się nie wyczerpujące jak na podręcznik, który w zamierzeniu ma być użyteczny „w praktycznym świecie «robienia» badań”.

Obszerne fragmenty dotyczące właściwego opracowania materiałów są podzielone na trzy duże rozdziały. Pierwszy z nich dotyczy zagadnień podstawowych – analizy jednozmiennowej (rozkład brzegowy, miara tendencji centralnej, miary rozproszenia); transformacji zmiennych pierwotnych; analizy dwuzmiennowej (tabele krzyżowe, sposób opocentowania danych w tabeli, interpretacja obserwowanych związków). W kolejnym rozdziale rozszerzony zostaje ten podstawowy schemat analizy o rodzaje zależności między zmiennymi. Uzupełnieniem całości jest część statystyczna, omówiona z wielką dbałością o przystępność przekazu (miary siły związku, analiza regresji, wnioskowanie statystyczne, wprowadzenie do bardziej zaawansowanych technik wielozmiennowych). Omówione rozdziały wraz z użytecznym załącznikiem *Podręcznik SPSS* stanowią spójny całościowy kształt – dostosowany do potrzeb studentów komplet materiałów do analizy danych ilościowych.

Piąta, ostatnia część podręcznika podsumowuje wcześniejsze ustalenia, jeszcze raz zwracając szczególną uwagę na znaczenie kwestii etycznych i politycznych dla prowadzenia badań społecznych. Na koniec autor „wyposaża” też czytelnika w „poradnik konsumenta badań społecznych” – zestaw pytań umożliwiających mu zrozumienie, rozmaitych przekazów, raportów (opartych właśnie na badaniach), z którymi styka się przez całe życie.

Konkludując – recenzowany podręcznik daje najobszerniejszy, ze wszystkich dostępnych aktualnie na polskim rynku wydawniczym publikacji, przegląd metod wykorzystywanych w badaniach socjologicznych. Jednocześnie nie sposób pominąć kwestii charakterystycznych dla niego uproszczeń (nie zawsze znajdujących uzasadnienie w zwiększeniu przystępności wykładu) i powierzchowności opracowania niektórych fragmentów (szczególnie dotyczących teoretycznych podstaw badań społecznych i, w nieco mniejszym stopniu, badań jakościowych). W zrozumieniu charakteru tej książki, nie bez znaczenia pozostają zamieszczone na wstępie uwagi autora informujące o jej historii. W uproszczeniu – swoistą genezę podręcznika stanowi publikacja *Metody badań sondażowych*, której dalsza ewolucja polegała na wzbogaceniu pierwotnego wzoru o nowe elementy, w tym głównie badania jakościowe, kwestie etyczne, teoretyczne podstawy badań. Drugim czynnikiem, mogącym tłumaczyć pewną pobieżność traktowania poszczególnych zagadnień jest aspiracja autora do stworzenia dzieła oferującego holistyczne ujęcie najważniejszych zagadnień zarówno z poziomu „abstrakcji” jak i „praktyki”. Oczywiście zdajemy sobie sprawę z trudności w wyznaczeniu takiego zakresu podręcznikowego opracowania, który wszyscy uznaliby zgodnie za wyczerpujący a jednocześnie dostosowany do potrzeb i możliwości studentów. Zwłaszcza, że umiejętności prowadzenia badań społecznych nie da się wykształcić wyłącznie w oparciu o literaturę – do nabycia kompetencji w tym zakresie konieczne jest praktykowanie.

Reasumując, recenzowany podręcznik uważamy za godny polecenia studentom nauk społecznych. Traktujemy go jednak bardziej jako wprowadzenie do zagadnień z zakresu metodologii badań społecznych niż pełny wykład w tej dziedzinie. Stąd też widzimy w nim raczej podstawę indywidualnego studiowania niż fundament zajęć akademickich.

Na zakończenie dodajmy, że chociaż nie doczekaliśmy się jak dotąd polskiego podręcznika metodologii badań społecznych, to jednak dysponujemy całym szeregiem odrębnych artykułów i opracowań poświęconych zagadnieniom z tego zakresu. Obszerne przeglądy metodologicznych publikacji autorów polskich oferuje książka Krystyny Lutyńskiej *Metodologia badań socjologicznych*⁶.

⁶ K. L u t y Ń s k a, *Metodologia badań socjologicznych*, cz. 1–2, IFiS PAN, Warszawa 2000–2002.